

اسناد پرتکرار نشانی از منابع مکتوب الکافی

محمد قربانی*

چکیده

یکی از راه‌های اعتبارسنجی کتب حدیثی، بررسی منابع آن‌هاست. شیخ صدوق و شیخ طوسی منابع کتب خویش را ذکر کرده‌اند؛ اما کلینی چنین تصریحی ندارد و در اسناد کتاب الکافی هم، الفاظی که دلالت بر انتقال این مجموعه به صورت کتابت باشد، وجود ندارد. این امر، شبهه‌ای ایجاد می‌کند که احادیث کافی، مجموعه منقولات شفاهی بوده و تکیه بر منابع مکتوب ندارد و به آفات نقل شفاهی مبتلاست. از این رو بررسی منابع این کتاب از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. این نوشتار با بررسی نویی که درباره اسناد پرتکرار انجام داده، در پی اثبات استفاده کلینی از منابع مکتوب است و پس از معرفی انواع تکرار سند، آثار آن و نمونه‌هایی از اسناد پرتکرار، به چگونگی این دلالت می‌پردازد. از این رهگذر، اتصال کتاب الکافی با نگاشته‌های اصحاب ائمه علیهم‌السلام اثبات شده و بخشی از منابع این کتاب مشخص می‌شود.

کلید واژه: مصادر الکافی، اسناد مشهور الکافی، نقل شفاهی، کتابت حدیث، کلینی، سند شناسی.

مقدمه

محدثان قدیم به خصوص صاحبان جوامع اولیه، در تدوین کتب حدیثی خود از کتاب‌های اصحاب ائمه علیهم‌السلام استفاده کرده و برخوردارشان با روایات، بر محور منبع مکتوب بوده است.^۱ نقل از منبع مکتوب، احتمال خطا را کاهش می‌دهد. با توجه به اینکه مهم‌ترین کتاب روایی شیعه، الکافی است و اطلاع گسترده‌ای از نحوه گردآوری احادیث این کتاب در دست نیست؛ لذا بررسی

* دانش پژوه سطح سه مرکز تخصصی علوم حدیث حوزه علمیه قم (mehrdadghorbani@gmail.com).

۱. رک: روضه‌المتقین، ج ۱۴، ص ۲۳۹.

منابع آن از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و اطمینان به این کتاب را فزونی می‌بخشد. برخی از اسناد الکافی از تکرار قابل توجهی برخوردارند. سوال این است که آیا از تکرار سند می‌توان به منبع مکتوب پی‌برد؟ به نظر می‌رسد یکی از راه‌های کشف استفاده کلینی از منابع مکتوب، بررسی اسناد پرتکرار است.^۲ تکرار سند، آثار دیگری همچون اعتبار روایات نقل شده توسط این اسناد را در بردارد. درباره این موضوع^۳؛ مقاله‌ای با عنوان "روش دستیابی به منابع الکافی"^۴ نگاشته شده که ضمن برشمردن نشانه‌های منابع الکافی به اسناد پرتکرار هم اشاره کرده است؛ اما توضیحی در چگونگی این دلالت در بر ندارد. نوشته حاضر با تجمیع قرائن و تکیه بر اسناد پرتکرار و چگونگی دلالت آنها بر منبع مکتوب، از مقاله پیشین، متمایز است. آمارهای موجود در این مقاله با استفاده از نرم افزار درایه‌النور به دست آمده است. این نوشتار در دو بخش «تکرار سند از نظر دانش درایه» و «اسناد پرتکرار الکافی» ارائه شده است. معرفی اسناد پرتکرار در الکافی و چند نمونه از دیگر کتب، تفکیک روایان این اسناد بر اساس طبقه و تطابق موضوع کتاب با روایات نقل شده از این روایان، بخشی دیگر از مطالب این مقاله است.

الف: تکرار در سند از نظر دانش درایه

در ابتدا لازم است فرق بین اسناد پرتکرار و روایان پرتکرار بیان شود:

«اسناد پرتکرار» به اسنادی گفته می‌شود که مجموعه روایان سند، تکرار قابل توجهی داشته باشند و از این طریق مشخص، احادیث فراوانی در جوامع حدیثی ثبت شده باشد که به این اسناد، «اسناد مشهور» هم می‌گویند.

«روایان پرتکرار» به روایانی گفته می‌شود که در مجموعه‌های حدیثی، روایات فراوانی از آنان نقل شده باشد. بنابراین ممکن است یک راوی، پرتکرار باشد ولی سند مشتمل بر نام او، پرتکرار نباشد؛ ولی در طرف مقابل، اسناد پرتکرار مشتمل بر نام روایان پرتکرار نیز هست.

موضوع علم درایه الحدیث بررسی سند و متن حدیث است. در این علم از انواع سند و قواعد مرتبط با سند و متن سخن

۲. لازم به ذکر است که هدف این نوشتار از بررسی اسناد پرتکرار، اثبات استفاده کلینی از منبع مکتوب و کتاب‌های اصحاب ائمه علیهم‌السلام در تألیف الکافی است، اما این‌که دقیق احادیث وارده از چه کتابی گرفته شده‌اند و منابع اصلی و واسطه کدام‌اند، از عهده بحث خارج است.

۳. مباحث منبع‌شناسی و روش‌های بازسازی متون کهن حدیثی، از مباحثی است که به صورت شفاهی در درس آیت‌الله شبیری و آیت‌الله مددی بیان شده و نگارنده این بحث را از شاگردان این دو بزرگوار پی‌گرفته است. تکیه این بحث بر بردن به منبع مکتوب از راه اسناد پرتکرار است و در این زمینه به‌جز مقاله ذکر شده پیشینه‌ای نیافتم؛ اما درباره کافی و منابع آن، مقالاتی به چاپ رسیده است؛ به عنوان نمونه ر. ک: «پیشینه مکتوب منابع معتبر حدیثی شیعه امامیه»، مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی کتاب و کتابخانه، دفتر نخست، ص ۲۱۹-۲۳۵، «کتاب حلبی منبعی مکتوب در تألیف الکافی»، مجله علوم حدیث، سال ۱۴، ش ۱، ص ۳۴-۵۸.

۴. مجله آیین پژوهش، ش ۱۲۳، ص ۱۶-۲۰.

می‌رود.^۵ با نگاهی گذرا به روش محدثان در چگونگی ذکر حدیث و سند آن، به انواع سند و تکرار آن و آثاری که این تکرار در پی دارد واقف می‌شویم.

۱. انواع سند و تکرار آن در الکافی

در کتاب الکافی، اسناد روایات به صورت‌های مختلفی آمده است:

۱-۱. تکرار تمام سند

گاهی، اسناد این کتاب به صورت مستقل و با روایانی مشخص تکرار شده است. مانند طریق پرتکرار «علی بن ابراهیم عن ابیه عن النوفلی عن السکونی عن ابی عبد الله علیه السلام» که در الکافی بیش از ۴۵۰ مرتبه تکرار شده است.

۱-۲. تکرار بخش اول سند

در الکافی، در موارد فراوانی بخش اول سند تا فردی مشخص تکرار شده و از آن فرد به بعد مختلف می‌شود که در اصطلاح به آن «اتحاد الاوائل» گفته می‌شود. یکی از نمونه آن را می‌توان سند «علی بن ابراهیم عن ابیه عن ابن ابی عمیر...» بیان کرد که در الکافی این بخش از سند بیش از ۲۰۰۰ مرتبه تکرار شده است. این تکرار فراوان، قرینه‌ی خوبی بر مشخص شدن منبع این دسته روایات است.

۱-۳. تحویل

کلینی در برخی موارد، اسناد روایات خویش را به صورت «تحویل» ذکر کرده است. «تحویل» در سند به معنای انتقال از سندی به سند دیگر است. این اتفاق، زمانی روی می‌دهد که محدث بخواند متن حدیثی را که با دو یا چند سند نقل شده، یک جا روایت کند، مانند:

«مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدَ بْنِ عِيسَى وَ مُحَمَّدُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ عَنِ الْفَضْلِ بْنِ شاذَانَ النَّيْسَابُورِيِّ جَمِيعاً عَنْ صَفْوَانَ بْنِ يَحْيَى عَنْ أَبِي الْحَسَنِ الرِّضَا عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: إِنَّ مِنْ عِلْمَاتِ الْفَقْهِ الْجِلْمَ وَالصَّمْتَ»^۶

۵. دراسات فی علم الدراییه، ص ۱۲.

۶. الکافی، ج ۱، ص ۳۶، ح ۴.

کلینی حدیث فوق را به دو طریق:

محمد بن یحیی عن احمد بن محمد بن عیسی عن صفوان بن یحیی ...
و محمد بن اسماعیل عن الفضل بن شاذان عن صفوان بن یحیی ...
دریافت کرده اما در یک طریق به صورت تحویل، گزارش نموده است.

۴-۱. تعلیق

اسناد برخی روایات الکافی، معلق بر سند قبل (تعلیق) است که اگر در ابتدای دو سند، افراد مشترکی وجود داشته باشند، آغاز سند دوم به اعتماد سند اول، حذف می‌شود مانند:

«مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ وَ عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ، عَنْ سَهْلِ بْنِ زِيَادٍ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ مَهْزِيَّارٍ، قَالَ: ...»
و در روایت بعد آمده:

«سَهْلُ بْنُ زِيَادٍ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عِيْسَى، عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ عَبْدِ رَبِّهِ، قَالَ: ...»^۷

با توجه به اینکه کلینی در طبقه نهم واقع شده و سهل بن زیاد در طبقه هفتم، پس بدون واسطه، نقل از سهل، امکان‌پذیر نیست؛ پس این سند عطف به سند قبل است و دو تن از اساتید کلینی (محمد بن حسن و علی بن محمد) واسطه نقل این روایت برای وی هستند که به اعتماد سند قبل حذف شده‌اند.

۵-۱. ذکر "عده"

در برخی موارد، اسناد با عبارت "عدة من اصحابنا" آغاز می‌شود که قسمی از اسناد تحویلی به شمار می‌آیند.^۸

۲. آثار اسناد پرتکرار

در کتب درایه، به هنگام بحث درباره کثیر الروایه بودن برخی از راویان، به آثاری اشاره کرده‌اند^۹ که گاهی شامل شکل‌گیری اسناد پرتکرار نیز می‌شود؛ زیرا زمینه پیدایش اسناد پرتکرار، کثیرالروایه بودن راوی است. از آثار تکرار سند می‌توان موارد

۷. الکافی، ج ۱، ص ۵۴۷، ح ۲۲ و ۲۳.

۸. ر. ک: توضیح الاسناد المشکله، ج ۱، ص ۲۰.

۹. ر. ک: الفوائد الحائریه، ص ۲۲۶؛ التعلیقه علی منهج المقال، ص ۲۸.

زیر را برشمرد.

۱-۲. شناسایی راویان مشترک

مختصرنویسی اسامی راویان، روشی متداول در بین محدثان بوده است؛ از این رو گاهی نام دقیق برخی راویان، مشخص نیست. با توجه به تکرار فراوان یک سلسله سند، اگر فرد ناشناخته‌ای در سند باشد با دقت در راوی و مروی عنه (شاگرد و استاد راوی مجهول) می‌توان به تمییز مشترکات راه یافت.

۲-۲. اعتبار روایات نقل شده

کتب مشهور و معروف شیعه از زمان اصحاب ائمه علیهم‌السلام و پس از آن و حتی پس از تدوین جوامع روایی از شهرت و اعتبار برخوردار بوده‌اند. نسخه‌های معتبر به همراه علائمی که صحت نسخه را تأیید می‌کند، قابل شناسایی بوده است؛ از این رو افرادی که صرفاً طریق به این کتب بوده و نقشی در محتوای آنها نداشته‌اند، مورد ارزیابی و دقت موشکافانه قرار نمی‌گرفتند؛ بدین جهت برخی ذکر سند برای کتب مشهور را تیمّن و تبرک می‌دانند؛ بنابراین می‌توان گفت اگر در سند پرتکرار که معمولاً به کتاب مشهور ختم می‌شوند، فرد ناشناخته یا ضعیفی وجود داشته باشد، ضرری به اعتبار روایت نمی‌زند.^{۱۰}

۳-۲. اعتبار راوی

یکی از آثار تکرار سند را - در برخی موارد - می‌توان اعتماد بر راویان اسنادی دانست که از تکرار بالایی برخوردارند. تکرار فراوان یک یا چند سند در کتابی مشخص، دلیل بر اعتماد صاحب کتاب به این اسناد و راویان آن است؛ به‌خصوص در کتب فقهی که فتوای مؤلف، حجت بین او خدای خود، محسوب می‌شود. حتی اگر افراد مهمل یا توثیق نشده‌ای در میان این اسناد باشد، در

۱۰. ر. ک: روضه‌المتقین، ج ۳، ص ۴۹۸؛ ج ۴، ص ۲۰۲ و ۵۱۴؛ ج ۱۱، ص ۱۰۸ و...؛ ملاذالخیار، ج ۱، ص ۳۸؛ مرآةالعقول، ج ۱۴، ص ۳۷.

برخی از فرض‌ها می‌توان از راه تکرار سند، به معتبر بودنشان حکم کرد یا ترجیحی برای آنان یافت.^{۱۱} مجلسی اول،^{۱۲} شیخ حسن صاحب معالم،^{۱۳} وحید بهبهانی^{۱۴} و شیخ محمد حسن نجفی^{۱۵} اکثراً روایت و تکرار سند را دلیل بر اعتماد و تأیید عملی آن راوی می‌دانند.^{۱۶}

۴-۲. پی بردن به منبع مکتوب

اسناد پرتکرار می‌توانند راهی برای پی بردن به منبع مکتوب نیز باشند که چگونگی دلالت در بخش پایانی مقاله خواهد آمد. نکته قابل توجه این‌که زمینه پیدایش اسناد پرتکرار، راویانی هستند که یا دارای روایات فراوانند یا در طریق کتب دیگر راویان پروایت واقع شده‌اند و آن‌گاه که روایات فراوان راوی اول توسط گروهی مشخص، نقل می‌شود، اسناد پرتکرار بوجود می‌آید. بر این اساس، اغلب آثاری که برای مکتوبین در روایت شمرده شده، برای اسناد پرتکرار هم قابل تطبیق است.

۳. نمونه‌هایی از اسناد پرتکرار شیعی در غیر الکافی

با توجه به آثاری که برای تکرار سند در بخش پیشین گفته شد، شناسایی اسناد پرتکرار از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. آثاری چون شناسایی شهرت و توثیق یا شناخت افراد مجهول یا میزان علم و پایبندی آنان بر شریعت، در چگونگی برخورد با این‌گونه روایات تأثیر گذار است. اسناد سه کتاب من لا یحضر، تهذیب و استبصار، در اکثر موارد پرتکرارند؛ مولفان این کتب تصریح کرده‌اند که روایات این

۱۱. این مبنا اختلافی است؛ آیت‌الله خویی در معجم رجال‌الحديث، ج ۱، ص ۷۸ تا ۸۰ و ج ۱۸، ص ۲۸۷؛ آیت‌الله داوری در اصول علم‌الرجال، ج ۲، ص ۳۳۱؛ به نقد این دیدگاه پرداخته‌اند.

۱۲. ر.ک: روضه‌المتقین، ج ۱۴، ص ۴۳.

۱۳. ر.ک: منتقى الجمان، ج ۱، ص ۴۵.

۱۴. ر.ک: الفوائد الحائریه، ص ۲۲۶؛ التعلیقه علی منهج‌المقال، ص ۲۸.

۱۵. ر.ک: جواهرالکلام ج ۴، ص ۸.

۱۶. لازم به ذکر است در کتب درایه، بحث بر سر اکثار در روایت است نه در سند اما به جهت یکی بودن نتایج این دو، این تعمیم داده شده است.

کتب، برگرفته از کتب پیشین و اصحاب ائمه علیهم السلام است؛ لذا روایات فراوانی که از یک کتاب به همراه ذکر طریق که در مشیخه آورده‌اند، سندهای این سه کتاب را پرتکرار می‌کند. در این قسم به ذکر چند نمونه از اسناد پرتکرار در غیر الکافی که علاوه بر پرتکرار بودن سند، یک یا چند تن از راویان آن نیز مشهورند اشاره می‌شود.

محمد بن مسلم در الفقیه ۲۷۱ مرتبه در اسناد واقع شده است با توجه به مشیخه، سند به طور کامل این گونه است:

«علی بن أحمد عن أحمد بن أبي عبد الله البرقي، عن محمد بن خالد، عن العلاء بن رزین، عن محمد بن مسلم».^{۱۷}

این سند بیش از ۱۹۰ مرتبه تکرار شده و از اسناد پرتکرار کتاب من لایحضره الفقیه محسوب می‌شود.

سند «الحسین بن سعید عن ابن ابی عمیر عن حماد عن الحلبي عن ابی عبدالله علیه السلام...» بیش از ۱۰۰ مرتبه در تهذیب

الاحکام و استبصار شیخ طوسی ذکر شده است. شیخ به حسین بن سعید سه طریق دارد که در مشیخه آورده است.^{۱۸}

ب: اسناد پرتکرار الکافی

در ابتدا و پیش از ورود به بحث اسناد پرتکرار، ذکر چگونگی دلالت این اسناد بر منبع مکتوب ضروری است.

۱. چگونگی دلالت اسناد پرتکرار بر منبع مکتوب

کتاب‌های چهارگانه حدیثی شیعه از کتاب‌های قبل از خود گرفته شده‌اند. مرحوم صدوق این مطلب را به صراحت در مقدمه کتاب من لایحضره الفقیه^{۱۹} و شیخ طوسی در مشیخه تهذیب^{۲۰} و استبصار^{۲۱} ذکر کرده‌اند اما کلینی تصریحی به استفاده از کتاب‌های ماقبل خود در تألیف الکافی نکرده است؛ راه‌هایی علاوه بر رویه متداول و فرهنگ عمومی شیعیان در مکتوب داشتن احادیث - برای اطمینان به این که او نیز از کتاب‌های قبل از خود در نوشتن این کتاب، بهره گرفته است، وجود دارد که این مقاله از راه اسناد پرتکرار این کتاب پی بردن به منابع الکافی را بر عهده دارد.

اما چگونگی دلالت اسناد پرتکرار بر وجود کتاب را می‌توان این گونه بیان داشت:

۱۷. من لایحضره الفقیه، ج ۴، ص ۴۲۴.

۱۸. ر.ک: تهذیب، ج ۱۰ (المشیخه)، ص ۶۳-۶۵.

۱۹. ر.ک: من لایحضره الفقیه، ج ۱، ص ۳ و ۴.

۲۰. ر.ک: تهذیب، ج ۱۰، (المشیخه)، ص ۴.

۲۱. ر.ک: الاستبصار، ج ۴، (المشیخه)، ص ۳۰۴ و ۳۰۵.

آنگاه که یک یا چند سند، تکرار قابل توجهی داشته باشد و کتب فهرست، یک یا چند فرد از این سلسله سند پرتکرار را دارای کتاب معرفی می‌کند، قرینه‌ای بر وجود کتاب آنها در نزد صاحبان جوامع است؛^{۲۲} خصوصاً وقتی که روایات نقل شده با موضوع کتاب آنان تطابق داشته باشد^{۲۳} یا سند روایات با سند و طریق وصول کتاب به دست فهرست نگار یکی باشد.^{۲۴} علت پیدایش اسناد پرتکرار می‌تواند یکی از سه نکته زیر باشد:

۱- گاه یک راوی در درس و جلسه حدیثی مروی عنه مدت زیادی شرکت داشته و همه روایات نقل شده از وی را که به طور شفاهی بوده به خاطر سپرده و برای دیگری که او نیز فراوان به نزد او آمده منتقل ساخته است و او نیز همه روایات را حفظ و به خاطر سپرده است.

یا این که کتاب مروی عنه را به دست آورده و از کتاب، برای دیگری نقل می‌کند که خود، دو قسم دارد:

۲- کتاب را از طریق معتبر و با اجازه و سماع از استاد خود دریافت داشته است.

۳- گاه کتاب از طریق غیر معتبر مانند وجاده یا وصیت به دستش رسیده است.

در مورد دریافت کتاب از طرق غیر معتبر، با انکار خود کلینی در این باره مواجه هستیم که هرچه در این کتاب است، آثار و روایات صحیح، از پیشوایانی راستگو است که بدان می‌توان واجب الهی را به جای آورد و سنت پیامبر را عمل نمود.^{۲۵} نجاشی در توصیف کلینی می‌گوید: وی حدیث پژوهی خبره و موثق ترین فرد در حدیث و تألیف کتابش ۲۰ سال به طول انجامیده است.^{۲۶} بنابراین ادعای غیر معتبر بودن منابع الکافی، قابل قبول نیست. پس یا کلینی در درس اساتید خود فراوان شرکت جسته و به طور شفاهی نقل روایت می‌کند یا کتاب استاد خود یا دیگران را از طریق معتبر در دست داشته است؛ اما نقل شفاهی: آیا در بین راویان شیعه، عرف بوده که مثلاً ابراهیم بن هاشم ۴۰۰ روایت در موضوعات مختلف از نوفلی در ذهن داشته و به پسرش منتقل ساخته و او به کلینی و از ابن ابی عمیر نیز ۲۰۰۰ روایت را به خاطر سپرده و به نسل بعد

۲۲. نگارنده طی سوالی که از آیت الله مددی درباره چگونگی دلالت این اسناد بر منبع مکتوب نمود به همین نکته و وضوح آن اشاره کرد و در ادامه فرمود: البته این سخن به معنی مکتوب بودن همه روایات نیست در برخی روایات قرائتی که شفاهی بودن آنها را برساند نیز هست.

۲۳. برای نمونه ۱۴ روایت در باب حج الکافی با این سند آمده است: محمد بن اسماعیل عن الفضل بن شاذان عن، صفوان عن معاویه بن عمار عن ابی عبدالله علیه السلام. و نجاشی معاویه بن عمار را دارای کتبی از جمله کتاب الحج معرفی می‌کند. رجال نجاشی، ص ۴۱۱، ش ۱۰۹۶.

۲۴. طریق پُر تکرار علی بن ابراهیم عن ابیه عن ابن ابی عمیر که در کتب رجال از همین طریق کتب ابن ابی عمیر به دست نجاشی و دیگران رسیده و گزارش این وصول را ذکر کرده‌اند. ر.ک: رجال نجاشی، ص ۳۲۶، ش ۸۸۷.

۲۵. ر.ک: الکافی، ج ۱، ص ۸.

۲۶. ر.ک: رجال نجاشی، ص ۳۷۷، ش ۱۰۲۶.

به طور شفاهی منتقل کرده است؟ و همین‌گونه از افراد دیگر، که هزاران روایت را وی با چه تفکیکی در ذهن خود بدون اشتباه جای داده است؟ علاوه بر عرف نبودن چنین روشی در میان محدثان مگر در نوابغ، شیوه عقلا نیز، نقل از منبع مکتوب است که ضریب اطمینان به صحت حدیث و نقل را بالاتر می‌برد.

آیا نقل احادیث فراوان با تکیه بر حافظه قابل تصور است یا این‌که بگوییم ابراهیم کتب سکونی یا ابن ابی عمیر را از راه صحیح به دست آورده و به دست نسل‌های بعد رسانده است؟ و این سخن آن‌گاه تقویت می‌شود که دقیقاً علی بن ابراهیم و پدرش، در کتب فهرست، ناقل کتب سکونی و ابن ابی عمیراند.^{۲۷}

در نقل شفاهی آسیب‌هایی چون اضطراب متن وجود دارد در حالی که با تطبیق روایات الکافی با تهذیب که تصریح به استفاده از منابع مکتوب شده، به دست می‌آید که چنین آسیبی در کافی نیست و معلوم می‌شود که روایات این کتاب نیز بر اساس منبع مکتوب بوده است.

از طرفی نوشتن حدیث، در عصر صادقین علیهما السلام به بعد امری رایج بوده و به سفارش و تشویق معصومان صورت گرفته است تا نسل‌های بعدی نیز از این معارف بی‌بهره نمانند.^{۲۸} شاگردان ائمه در نوشتن، پالایش و عرضه دست‌نوشته‌های حدیثی خود و دیگر صحابی به امام یا افراد مشخص شده توسط امام، اهتمام داشتند؛^{۲۹} تا مباد که سخن غالیان و دیگر فرقه‌های منحرف با کلام معصوم درآمیزد و عقیده‌ها بر آن سخنان استوار گردد و کلام معصوم فدای هوس‌های این و آن شود. حتی در اعتبار کتبی که زمانی نویسندگان شیعه بودند، سوال می‌پرسیدند.^{۳۰} اصحاب، در این راه سختی‌ها به جان خریدند و مرزبانی ستودنی از مرزهای عقیدتی نمودند. نتیجه این تلاش‌ها، رساندن احادیث صحیح و کتاب‌های حدیثی به دست نسل‌های بعد است که تا عصر نوشتن جوامع و حتی پس از آنها، باقی بوده است.^{۳۱} نوشتن احادیث به فرهنگی عمومی در بین اصحاب ائمه و شاگردان آنها تبدیل شده بود حتی تا قرن‌ها^{۳۲} نوشتن، قرائت و عرضه بر استاد و اجازه نقل روایت از

۲۷. ر.ک: رجال نجاشی، ص ۲۶، ش ۴۷ و ص ۳۲۷، ش ۸۸۷.

۲۸. ر.ک: الکافی، ج ۱، ص ۵۱؛ باب "روایه الکتب و الحدیث و فضل الکتابه و التمسک بالکتب".

۲۹. ر.ک: رجال نجاشی، ص ۲۳۰، ۲۳۱، ش ۶۱۲ و ص ۴۴۷، ش ۱۲۰۸؛ رجال کشی، ص ۲۲۴، ش ۴۰۱.

۳۰. ر.ک: الغیبه للطوسی، ص ۳۸۹.

۳۱. صدوق (م ۳۸۱) و شیخ طوسی (م ۴۶۰) ابن ادریس (م ۵۹۸) در کتاب السرائر ج ۳، ص ۵۴، باب المستطرفات علامه حلی (م ۶۷۶) در المعبر ج ۱، ص ۳۳، به استفاده از این کتب تصریح کرده‌اند.

۳۲. ر.ک: فهرست طوسی، ص ۴۴۶، ترجمه شیخ مفید.

استاد فن، امری متعارف بوده و کسی که از این روش، تخطی می‌کرد، تخطئه می‌شد.^{۳۳} به عنوان نمونه، احمد بن محمد بن عیسی که از حسن بن علی الوشاء قبل از استنساخ و قرائت، درخواست اجازه نقل می‌کند، جواب رد می‌شنود.^{۳۴} کتب فهرستی و گزارشات آن، فراوان این رویه را گزارش می‌کند. فهرست نگاری، از بزرگترین نشانه‌های این روش است، کتب فهرست، لیست نگاشته‌های افرادی است که در زمینه حدیث و... کتاب نوشته‌اند.

نجاشی علت تألیف کتاب خود را معرفی کتب راویان و اصحاب معصومین و دیگران بیان می‌دارد تا آنان که خرده بر شیعه گرفته که شما نه عالمان درخور ذکر دارید و نه کتاب و نوشته‌ای، پاسخ دهد آن‌هم در حدّ توان خویش چرا که اکثر این کتب تا زمان وی از بین رفته است.^{۳۵} برخی از کتاب‌های اصحاب ائمه علیهم‌السلام نیز چنان مشهور و مورد اطمینان بوده که تا قرن‌ها از آنها استفاده می‌شده است؛ مقدمه کتاب من لایحضره الفقیه به خوبی نشان از مشهور بودن آن کتب تا قرن ۴ هجری می‌کند و از جمله آن کتاب‌ها: کتاب صلاه حریر بن عبدالله کتب حسین بن سعید اهوازی، و علی بن مهزیار و کتاب حج معاویه بن عمار است. کلینی در چنین فضایی الکافی را نگاشته است و قطعاً از کتب اصحاب ائمه و جوامع پس از آنها کتاب خویش را تکمیل نموده است.

آقابزرگ تهرانی نیز می‌گوید: در اکثر موارد، فراوانی نقل از یک شخص، دلالت بر بودن کتاب می‌کند نه این‌که از حفظ باشد.^{۳۶}

گفته شد تکرار قابل توجه یک سند، غالباً نشان از در بین بودن منبع مکتوب است؛ زیرا در فرهنگ شیعیان، کتابت امری متعارف و نقل از کتاب مرسوم بوده اما نقل شفاهی آن هم با مقدار قابل توجه، خلاف این رویه است.^{۳۷} اکنون به معرفی برخی اسناد که در کتاب الکافی از تکرار قابل توجهی برخوردارند، پرداخته می‌شود و با بررسی کتاب‌های راویان به عنوان قرینه، اثبات می‌شود که اسناد پرتکرار می‌توانند سر نخ منابع مکتوب باشند.

۳۳. ر. ک: خلاصه‌الاقوال، ص ۲۵۱، ترجمه محمد بن سنان.

۳۴. ر. ک: رجال نجاشی، ص ۳۹، ترجمه الحسن بن علی بن زیاد الوشاء.

۳۵. ر. ک: رجال نجاشی، مقدمه، ص ۳.

۳۶. الذریعه ج ۴، ص ۲۸۰.

۳۷. ر. ک: روضه‌المتقین، ج ۱۴، ص ۲۳۹؛ مشرق‌الشمسین، ص ۲۶۹.

اسناد پرتکرار در الکافی را از نظر تعداد می‌توان به چند دسته تقسیم نمود.^{۳۸} این تقسیم بندی صرفاً برای سهولت در یادآوری اسناد است و نکته علمی خاصی ندارد.

دسته اول: اسنادی با بیش از ۱۰۰ بار تکرار

۱- علی بن ابراهیم عن ابيه عن النوفلي عن السكوني عن ابي عبدالله عليه السلام

این سند، ۴۶۲ مرتبه در الکافی ذکر شده است، فراوانی این سلسله سند، گویای آن است که کلینی روایات نقل شده به این طریق را از کتاب یکی از راویان این سلسله، نقل می‌کند که ظاهراً به طور مستقیم از کتاب سکونی است. سه نفر قبل از سکونی، ناقل کتاب وی برای کلینی بوده‌اند. نجاشی می‌نویسد: کتاب سکونی را برای احمد بن علی بن نوح خوانده‌ام و این کتاب را حسن بن حمزه از علی بن ابراهیم از پدرش از نوفلی از سکونی برایم نقل کرده است؛^{۳۹} دقیقاً افرادی که کلینی از آنها این دسته روایات را نقل می‌کند، ناقلان کتاب سکونی برای نجاشی‌اند. پس کلینی نیز به این واسطه، کتاب سکونی را در دست داشته است.

۲- عَلِيُّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ حَمَّادِ بْنِ الْحَلْبِيِّ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ

این سند ۴۱۳ مرتبه در الکافی ذکر شده است، راویان مذکور در این سند همه صاحب تألیف‌اند. ولی به احتمال زیاد این نقل فراوان، از کتاب حلبی است؛ زیرا راویان کتاب حلبی، حماد و ابن ابی عمیر هستند.^{۴۰} علی بن ابراهیم و پدرش در اکثر موارد، طریق به کتب اصحاب‌اند.

۳- عَلِيُّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ مُعَاوِيَةَ بْنِ عَمَّارٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ

این سند ۱۹۴ مرتبه در الکافی آمده است. معاویه بن عمار دارای کتبی است که یکی از راویان این کتب، ابن ابی عمیر است.^{۴۱} تقریباً ۷۵٪ روایات نقل شده به این طریق، در باب حج است، «کتاب حج» معاویه بن عمار از کتب مشهور و معروفی است که بین اصحاب نسل به نسل گشته و قرائت و استنساخ شده است.^{۴۲}

۳۸. رک: اصول الرجال، المستوى الاول. در این جزوه به اسناد پرتکرار در کتب اربعه اشاره شده اما تعداد تکرار را از نرم افزار درایه النور بدست آورده‌ام.

۳۹. رجال نجاشی، ص ۲۶، ش ۴۷.

۴۰. رک: فهرست طوسی، ص ۳۰۵، ش ۴۶۷.

۴۱. رجال نجاشی، ص ۴۱۱، ش ۱۰۹۶.

۴۲. رک: من لا يحضره الفقيه، مقدمه کتاب، ص ۳؛ السرائر، ج ۳، ص ۵۴۹ باب المستطرفات.

دسته دوم: اسنادی با بیش از ۵۰ بار تکرار

۱- عَلِيُّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ هِشَامِ بْنِ سَالِمٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ...

این سند ۹۹ مرتبه در الکافی آمده است. هشام بن سالم از اصحاب امام صادق و کاظم علیهما السلام است. واسطه انتقال کتب هشام به نسل‌های بعد، ابن ابی عمیر است.^{۴۳} پس منبع اصلی این روایات نیز کتب هشام است.

۲- عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ سَهْلِ بْنِ زِيَادٍ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ الْأَشْعَرِيِّ عَنْ ابْنِ الْقَدَّاحِ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ...

این سند ۸۹ مرتبه در الکافی تکرار شده است. راویان این سند همه دارای کتاب هستند. بیشترین تعداد روایت از ابن قداح را جعفر بن محمد بن عبیدالله الاشعری دارد. بیشترین روایت از جعفر را سهل بن زیاد دارد. همین تکرار افراد مشخص در اسناد فراوان، به خوبی نشان از دست به دست گشتن کتب ابن قداح دارد.

۳- مُحَمَّدُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ عَنِ الْفَضْلِ بْنِ شاذَانَ عَنِ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنِ مَعَاوِيَةَ بْنِ عَمَارٍ عَنِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ...

این سند بیش از ۸۶ مرتبه آورده شده است. اکثر روایات این طریق، در باب حج است. «کتاب حج» معاویه بن عمار از کتب معروف شیعیان بوده است.

۴- عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنِ أَبِيهِ عَنِ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنِ حَفْصِ بْنِ الْبَخْتَرِيِّ عَنِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ...

این سند ۷۳ مرتبه تکرار شده است. کتاب حفص، منبع اصلی این روایات است؛ چرا که راوی و ناقل کتاب وی، ابن ابی عمیر است.^{۴۴}

۵- عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنِ أَبِيهِ عَنِ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنِ جَمِيلِ بْنِ دَرَّاجٍ عَنِ... عَلَيْهِ السَّلَامُ

این سند ۶۵ مرتبه تکرار شده و روایات این طریق، از امام باقر و امام صادق علیهما السلام و در ابواب مختلف فقهی است. جمیل دارای کتابی است که راوی آن ابن ابی عمیر است.^{۴۵} شیخ طوسی نیز وی را دارای اصل معرفی کرده است.^{۴۶}

۶- مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنِ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ عَنِ مُحَمَّدِ بْنِ الْفَضِيلِ عَنِ أَبِي الصَّبَّاحِ الْكِنَانِيِّ عَنِ... عَلَيْهِ السَّلَامُ...

این سند ۶۱ مرتبه تکرار شده است. این روایات از امام باقر و امام صادق علیهما السلام و تماماً فقهی است. احمد بن محمد،

۴۳. ر.ک: رجال نجاشی، ص ۴۳۴، ش ۱۱۶۵.

۴۴. ر.ک: رجال نجاشی، ص ۱۳۴، ش ۳۴۴.

۴۵. رجال نجاشی، ص ۱۲۶، ش ۳۲۸.

۴۶. فهرست طوسی، ص ۱۱۴، ش ۱۵۴.

محمد بن اسماعیل و محمد بن فضیل (سه راوی مذکور در سند) راوی و ناقل کتاب ابی الصباح برای شیخ طوسی اند.^{۴۷}

۷- علی بن ابراهیم عن ابیه عن ابن ابی نجران عن عاصم بن حمید عن محمد بن قیس عن... علیه السلام

این سند ۵۹ مرتبه تکرار شده است. همه این روایات از امام باقر علیه السلام است و محمد بن قیس صحابی امام باقر و امام صادق علیهما السلام است. وی کتابی در «قضاوت‌های امیرالمومنین علیه السلام» و «نوادر» دارد.^{۴۸} با نگاهی گذرا، فراوانی روایات منقول از وی در قضاوت‌های امیرالمومنین علیه السلام آشکار می‌شود. از طرفی ابن ابی نجران و عاصم (دو راوی مذکور در سند) ناقل کتب قیس برای نجاشی‌اند و علی بن ابراهیم و پدرش نیز ناقل و نشردهنده کتب اصحاب بوده‌اند. پس کتب وی به دست کلینی رسیده است.

۸- محمد بن یحیی عن احمد بن محمد عن ابن محبوب عن عبد الله بن سنان عن ابی عبدالله علیه السلام...

این سند ۵۸ مرتبه تکرار شده است. عبدالله بن سنان کتب مختلفی چون کتاب «الصلاه الکبیر» و کتابی در «سائر ابواب الحلال و الحرام» دارد.^{۴۹} بیشترین نقل را از ابن سنان، حسن بن محبوب دارد و بیشترین نقل از ابن محبوب را احمد بن محمد بن عیسی اشعری دارد و ناقل کتب وی نیز معرفی شده است.^{۵۰} بیشترین نقل از احمد را محمد بن یحیی دارد. به عبارت دیگر این سلسله سند با توجه به نقل فراوانی که راویان این سند از هم دارند، اشاره روشنی به منبع مکتوب می‌کند.

۹- علی بن ابراهیم عن ابیه عن حماد عن حریر عن زراره عن... علیه السلام...

روایات نقل شده به این طریق از امام باقر و امام صادق علیهما السلام است. این سند ۵۶ مرتبه تکرار شده است، منبع این روایات را می‌توان کتب زراره دانست. هر یک از حماد و حریر نیز دارای کتبی هستند^{۵۱} که می‌توان گفت روایات زراره را در کتب خویش نگاشته‌اند و توسط علی بن ابراهیم و پدرش به کلینی رسیده است.

۱۰- علی بن ابراهیم عن ابیه عن ابن ابی عمیر عن هشام بن الحکم عن ابی عبدالله علیه السلام....

این سند ۵۳ مرتبه تکرار شده است. کتب هشام را ابن ابی عمیر روایت کرده است.^{۵۲} ابن ابی عمیر در تألیف کتب خود از

۴۷. فهرست طوسی، ص ۵۲۵، ش ۸۴۰.

۴۸. فهرست طوسی، ص ۲۳، ش ۸۸۱.

۴۹. رجال نجاشی، ص ۲۱۴، ش ۵۵۸.

۵۰. فهرست طوسی، ص ۱۲۲، ش ۱۶۲.

۵۱. رجال نجاشی، ص ۱۴۴، ش ۳۷۵؛ همو، ص ۱۴۲، ش ۳۷۰.

۵۲. رجال نجاشی، ص ۴۳۳، ش ۱۱۶۴.

کتب و اصول راویان و اصحاب ائمه پیش از خود نیز بهره جسته است.

۱۱- محمد بن یحیی عن احمد بن محمد عن علی بن الحکم عن علی بن ابی حمزه عن ابی بصیر عن... علیه السلام...

این سند ۵۲ مرتبه تکرار گشته و روایات نقل شده از امام باقر و امام صادق علیهما السلام است. ابو بصیر، صحابی این دو امام است. برای وی دو کتاب «یوم و لیل»^{۵۳} و «مناسک الحج»^{۵۴} است و نزدیک ۲۰ روایت این ۵۲ روایت در باب حج است. راوی کتاب حج، طبق گزارش شیخ طوسی، علی بن ابی حمزه (یکی از راویان سند فوق) است.

با توجه به تکرار اسناد فوق و صاحب کتاب بودن راویان این اخبار و همچنین با توجه به گزارشات کتب فهرست در معرفی واسطه‌ها و ناقلان این کتب به نسل‌های بعد و اشاره اجمالی به تطابق موضوعی روایات با کتب راویان، وجود کتب اصحاب معصومان علیه السلام، نزد کلینی تقویت می‌شود.

اسناد پرتکرار دیگری نیز در الکافی وجود دارد که به جهت اختصار و تکرار کمتر از ۵۰ مرتبه از ذکر آنها صرف نظر شد.

۲. مکتوبین صاحب اثر

تعداد اسناد ذکر شده بر اساس تعداد تکرار کل مجموعه سند بود؛ اما تعداد روایات هر یک از این افراد در مجموع، متفاوت است و چه بسا بیشتر از تکرار نام راوی در سند مشهور باشد. برخی راویان از نظر تعداد روایت بر برخی دیگر برتری دارند. بر اساس طبقه بندی رجال که آیت‌الله بروجردی ارائه کرده، کلینی در طبقه نهم واقع شده است. ایشان در اواخر غیبت صغری و اوائل غیبت کبری می‌زیسته و اساتید وی در طبقه هشتم و در زمان امام عسکری و امام هادی علیهما السلام بوده‌اند. طبقه هفتم، شاگردان امام جواد و امام هادی علیهما السلام‌اند. طبقه ششم اصحاب امام رضا علیه السلام، طبقه پنجم اصحاب امام صادق و امام کاظم علیهما السلام و طبقه چهارم اصحاب امام باقر و امام صادق علیهما السلام‌اند. طبق این تقسیم بندی از کلینی تا امام باقر و امام صادق علیهما السلام پنج طبقه در میان است. افرادی که در این پنج طبقه واقع‌اند از نظر تعداد روایت متفاوت‌اند؛ برخی کثیر الروایه و برخی کم‌تر نقل روایت کرده‌اند. در این بخش راویانی که در اسناد پرتکرار بالا آورده شده، بر اساس تفکیک طبقه و نام کتب آنان و موضوع آن کتب بررسی می‌شود تا نظریه محوریت منبع مکتوب و گردش کتب این راویان در دست محدثان تقویت شود.

۵۳. رجال نجاشی، ص ۴۴۱، ش ۱۱۸۷.

۵۴. فهرست طوسی، ص ۵۰۴، ش ۷۹۸.

۲-۱ مکتوبین صاحب اثر در طبقه چهارم (اصحاب امام باقر و صادق علیهما السلام)

کتاب	تعداد و موضوع روایات	راوی
کتاب «یوم و لیل» ^{۵۵} و کتاب «مناسک حج» را برای وی ثبت کرده‌اند. ^{۵۶}	۱۰۲۱ مرتبه در اسناد سه بخش کافی نزدیک ۱۱۰ روایت در حج دارد. پس از اصول که ۲۲۳ روایت دارد بیشترین حجم روایات وی در جلد ۶ کافی: کتب طلاق صید اطعمه واشربه عتق و... می‌باشد. و پس از آن تعداد ۱۶۰ روایت در جلد ۷: کتب وصایا حدود، دیات شهادت و... دارد.	ابو بصیر الاسدی
کتاب «الاستطاعه و الجبر» ^{۵۷} و کتبی بدون نام برای وی برشمرده‌اند. ^{۵۸}	در سند ۹۵۰ روایت در سه بخش کافی. تعداد ۲۷۰ روایت در جلد ۳ کافی: کتب طهارت، حیض، جنائز، صلاه و زکات و... دارد	زراره بن اعین الشیبانی
کتابی بی‌نام برای وی برشمرده‌اند. ^{۶۰}	۱۸۷ مرتبه در سه بخش کافی ^{۵۹} از وی نقل روایت شده است.	عاصم بن حمید الحناط
کتبی از جمله کتاب «مبعث النبی صلی الله علیه و آله و اخباره» و «کتاب صفه الجنه والنار» از آن وی است. ^{۶۱}	۱۴۹ مرتبه در سه بخش کافی. بیشترین حجم روایات وی در جلد ۶ کافی کتب: عقیقه، طلاق، عتق، صید، ذبائح، اطعمه واشربه است.	عبدالله بن میمون القداح
کتاب «قضایا امیرالمومنین علیه السلام» و اصل برای وی برشمرده‌اند. ^{۶۲}	۱۲۸ مرتبه وی در جلد ۱ و ۸ کافی روایتی ندارد. بیشترین حجم روایات وی (۶۶ روایت) در جلد ۶ کافی کتب عقیقه، طلاق، عتق، صید، ذبائح، اطعمه واشربه است.	محمد بن قیس ابو عبد الله البجلی

۵۵. رجال نجاشی، ص ۴۴۱، ش ۱۱۸۷.

۵۶. فهرست طوسی، ص ۵۰۴، ش ۷۹۸.

۵۷. رجال نجاشی، ص ۱۷۵، ش ۴۶۳.

۵۸. فهرست طوسی، ص ۲۱۰، ش ۳۱۲.

۵۹. در مواردی که موضوع روایات و درصد آنها مشخص نشده، روایات آن راوی در ابواب مختلف پراکنده است و به نتیجه قطعی رسیدن درباره موضوع روایات آن راوی امکان پذیر نیست.

۶۰. رجال نجاشی، ص ۳۰۱، ش ۸۲۱.

۶۱. رجال نجاشی، ص ۲۱۳، ش ۵۵۷.

۶۲. فهرست طوسی، ص ۳۸۶، ش ۵۹۲.

۲-۲ مکتوبین صاحب اثر در طبقه پنجم (اصحاب امام صادق و کاظم علیهما السلام)

حماد بن عیسی	۸۱۱ مرتبه در سه بخش الکافی. بیشترین روایت (۳۸۵) نقل شده از وی در جلد ۳ الکافی: کتب طهارت، حیض، جنائز، صلاه و زکات و... است. نزدیک ۳۰۰ روایت در دو کتاب صلاه و زکات دارد.	کتاب «لزکاه» که اکثرش را از حریر نقل کرده و کتاب «الصلاه» ^{۶۳} و «النوادر» برای وی گزارش شده است. ^{۶۴}
حماد بن عثمان الناب	۷۰۲ مرتبه در سه بخش الکافی نام وی به چشم می‌خورد.	کتابی بدون نام از آن اوست. ^{۶۵}
حریر بن عبدالله	۵۸۳ مرتبه در سه بخش الکافی. بیشترین حجم روایات وی (۳۴۸) در جلد ۳ الکافی: کتب طهارت، حیض، جنائز، صلاه و زکات و... است. تعداد ۲۸۰ روایت در سه کتاب صلاه زکات و صوم از وی نقل شده است.	کتبی از جمله کتاب «الصلاه»، کتاب «لزکاه»، کتاب «الصیام» کتاب «النوادر» از وی گزارش شده است. ^{۶۶}
عبدالله بن سنان	۵۵۸ مرتبه در سه بخش الکافی از وی نقل روایت شده است.	کتاب «الصلاه» کتاب «الصلاه الکبیر» و کتابی در «سائر ابواب الحلال والحرام» را برای وی برشمرده‌اند. ^{۶۷}
معاویه بن عمار الدهنی	۵۲۲ مرتبه در سه بخش الکافی، ۳۴۴ روایت وی (نزدیک به ۷۰٪) در باب حج است. کتاب حج وی از مشهورترین کتب اصحاب ائمه علیهم السلام است.	کتبی از جمله کتاب «الحج»، کتاب «الصلاه»، کتاب «لزکاه»، کتاب «یوم وليله»، کتاب «الدعاء» و کتاب «الطلاق» را برای وی برشمرده‌اند. ^{۶۸}
اسماعیل بن ابی زیاد السکونی	۵۰۷ مرتبه در سه بخش الکافی از وی نقل روایت شده است.	کتاب «النوادر» و کتابی بی نام اما بزرگ از وی ثبت شده است. ^{۶۹}
عبدالله بن علی بن ابی شعبه الحلبي	۵۰۴ مرتبه در سه بخش الکافی. وی ۱۸ روایت در اصول و روضه دارد. بقیه در ابواب مختلف فقهی است. ^{۷۰}	کتاب «التفسیر» و «کتاب مبوب فی الحلال والحرام» برای وی برشمرده‌اند. ^{۷۱}
جمیل بن دراج	۳۹۵ مرتبه در سه بخش الکافی. بیشترین حجم روایات وی (۹۳) در جلد ۷: کتب وصایا حدود، دیات شهادت و... است.	کتابی بدون نام و دو کتاب مشترک با افراد دیگر باز هم بدون

۶۳. رجال نجاشی، ص ۱۴۲، ش ۳۷۰.

۶۴. فهرست طوسی، ص ۱۵۶، ش ۲۴۱.

۶۵. رجال نجاشی، ص ۱۴۳، ش ۳۷۱.

۶۶. فهرست طوسی، ص ۱۶۲، ش ۲۴۹.

۶۷. رجال نجاشی، ص ۲۱۴، ش ۵۵۸.

۶۸. رجال نجاشی، ص ۴۱۱، ش ۱۰۹۶.

۶۹. فهرست طوسی، ص ۳۳، ش ۳۸.

۷۰. برای روشن شدن بیشتر این که کتاب حلبی در دست کلینی بوده ر. ک: کتاب "بازسازی متون کهن حدیث شیعه"، مقاله "کتاب حلبی: منبعی مکتوب در تالیف الکافی".

۷۱. رجال نجاشی، ص ۳۲۵، ش ۶۱۲.

نام برای وی برشمرده‌اند. ^{۷۲}		
کتاب «الحج»، کتاب «التفسیر»، کتاب «المعراج» و کتابی بدون نام از وی گزارش شده است. ^{۷۳}	کتاب «الحج»، کتاب «التفسیر»، کتاب «المعراج» و کتابی بدون نام از وی گزارش شده است. ^{۷۳}	هشام بن سالم ۳۸۲ مرتبه در سه بخش کافی. ۱۳۰ روایت در اصول و روضه دارد. ۹۳ روایت در جلد ۷: کتب وصایا حدود، دیات شهادت و... دارد.
کتابی از جمله کتاب «الصلاه»، کتاب «الزکاه»، کتاب «التفسیر» و «کتاب جامع فی ابواب الفقه» برای وی برشمرده‌اند. ^{۷۴}	کتابی از جمله کتاب «الصلاه»، کتاب «الزکاه»، کتاب «التفسیر» و «کتاب جامع فی ابواب الفقه» برای وی برشمرده‌اند. ^{۷۴}	علی بن ابی حمزه ۲۸۹ مرتبه، در سه بخش کافی. بیشترین حجم روایات وی (۷۴) در جلد ۴ کافی کتب: زکات، صوم و حج است.
کتابی بدون نام از وی ثبت شده است. ^{۷۵}	کتابی بدون نام از وی ثبت شده است. ^{۷۵}	جعفر بن محمد بن عبیدالله بن الاشعری ۱۲۶ مرتبه در سه بخش کافی از وی نقل روایت شده است.
کتاب مختلفی از جمله کتاب «علل التحريم»، کتاب «الفرائض»، کتاب «الامامه»، کتاب «الدلاله علی حدث الاجسام»، کتاب «الرد علی الزنادقه»، کتاب «التوحيد» و... برای وی برشمرده‌اند. ^{۷۶}	کتاب مختلفی از جمله کتاب «علل التحريم»، کتاب «الفرائض»، کتاب «الامامه»، کتاب «الدلاله علی حدث الاجسام»، کتاب «الرد علی الزنادقه»، کتاب «التوحيد» و... برای وی برشمرده‌اند. ^{۷۶}	هشام بن حکم ۱۲۶ مرتبه در سه بخش کافی از وی نقل روایت شده است.
کتابی بدون نام برای وی برشمرده‌اند. ^{۷۷}	کتابی بدون نام برای وی برشمرده‌اند. ^{۷۷}	حفص البختری ۱۲۲ مرتبه در سه بخش کافی از وی نقل روایت شده است.
کتابی بدون نام از وی گزارش شده است. ^{۷۸}	کتابی بدون نام از وی گزارش شده است. ^{۷۸}	ابراهیم بن نعیم ابوالصباح الکنانی ۱۱۸ مرتبه در سه بخش کافی از وی نقل روایت شده است.

۳- ۲- مکثرین صاحب اثر در طبقه ششم (اصحاب امام رضاعلیه السلام)

۷۴ کتاب در موضوعات مختلف برای وی برشمرده‌اند. ^{۷۹}	۲۸۸۰ مرتبه در سه بخش کافی از وی نقل روایت شده است که ۵۷۷ روایت در اصول و روضه، بقیه در فروع است.	محمد بن ابی عمیر
---	--	------------------

۷۲. رجال نجاشی، ص ۱۲۶، ش ۳۲۸.

۷۳. رجال نجاشی، ص ۴۳۴، ش ۱۱۶۵.

۷۴. رجال نجاشی، ص ۲۴۹، ش ۶۵۶.

۷۵. فهرست طوسی، ص ۱۱۲، ش ۱۵۰.

۷۶. رجال نجاشی، ص ۴۳۳، ش ۱۱۶۴.

۷۷. رجال نجاشی، ص ۱۳۴، ش ۳۴۴.

۷۸. رجال نجاشی، ص ۲۰، ش ۲۴.

۷۹. رجال نجاشی، ص ۳۲۷، ش ۸۸۷.

حسن بن محبوب السراد	۱۸۲۷ مرتبه در سه بخش کافی، ۵۰۸ روایت در اصول و روضه، بقیه در فروع است. قریب ۵۰۰ روایت در جلد ۷ کافی: کتب وصایا حدود، دیات شهادت و... است.	کتب فراوانی از جمله کتاب «الحدود»، کتاب «الديات»، کتاب «الفرائض» و کتاب «التوادر» برای وی برشمرده‌اند. ^{۸۰}
علی بن الحکم	۸۴۲ مرتبه در سه بخش کافی، وی ۶۰۰ روایت در فروع دارد.	کتابی بدون نام از وی ثبت شده است. ^{۸۱}
احمد بن محمد بن ابی نصر بزنی	۶۵۸ مرتبه در سه بخش کافی، بیشترین حجم روایات وی (۱۷۳) در جلد ۴ کافی کتب: صوم و حج است.	کتبی از جمله کتاب «الجامع» و دو کتاب نوادر برای وی برشمرده‌اند. ^{۸۲}
حسین بن یزید النوفلی	۴۹۵ مرتبه، ۱۳۰ روایت در اصول و روضه دارد. بیشترین حجم روایات وی (۱۱۶ روایت) در فروع در جلد ۶ کافی کتب: عقیقه، طلاق، عتق، صید، ذبائح، اطعمه و اشربه است.	کتاب «التقیه و السنه» را برای او گزارش کرده‌اند. ^{۸۳}
عبد الرحمن ابی نجران	۲۴۸ مرتبه در سه بخش کافی، ۵۰ روایت در اصول و فروع دارد. بیشترین حجم روایات وی در جلد ۷ کافی (۶۳ روایت) و سپس در جلد ۵ (۵۴ روایت) و بعد در جلد ۶ (۴۳ روایت) می‌باشد.	کتب فراوانی از جمله کتاب «البيع والشراء»، کتاب «المطعم والمشرب»، کتاب «یوم و ليله» و «التوادر» مکتوبات اوست. ^{۸۴}
محمد بن فضیل الصیرفی	۱۸۴ مرتبه در سه بخش کافی. ۶۴ روایت در اصول و روضه سپس بیشترین حجم روایات وی در جلد ۶ کافی کتب: عقیقه، طلاق، عتق، صید، ذبائح، اطعمه و اشربه است. تعداد ۳۷ روایت با عبارت سالت ایا... یا سالته است. یعنی همان کتاب مسائل وی است.	کتابی بدون نام و کتاب «المسائل» برای وی برشمرده‌اند. ^{۸۵}

۲-۴ مکتربین صاحب اثر در طبقه هفتم (اصحاب امام جواد و هادی علیهما السلام)

ابراهیم بن هاشم	۴۸۳۲ مرتبه، در سه بخش کافی. قریب ۶۰ روایت در قضاوت‌های امیرالمؤمنین علیه السلام دارد.	کتبی از جمله کتاب «التوادر» و کتاب «قضایا امیرالمؤمنین علیه السلام» برای وی برشمرده‌اند. ^{۸۶}
-----------------	---	--

۸۰. فهرست طوسی، ص ۱۲۲، ش ۱۶۲.
۸۱. رجال نجاشی، ص ۲۷۴، ش ۷۱۸.
۸۲. رجال نجاشی، ص ۷۵، ش ۱۸۰.
۸۳. رجال نجاشی، ص ۳۸، ش ۷۷.
۸۴. رجال نجاشی، ص ۲۳۵، ش ۶۲۲.
۸۵. رجال نجاشی، ص ۳۶۷، ش ۹۹۵.
۸۶. رجال نجاشی، ص ۱۶، ش ۱۸.

احمد بن محمد بن عیسی	۴۸۲۸ مرتبه، ۱۳۹۴ روایت وی در اصول و روضه است.	کتبی از جمله کتاب «التوحید»، کتاب «فضل النبی صلی الله علیه وآله»، کتاب «المتعه» و «النوادر» و... برای وی برشمرده‌اند. ^{۸۷}
سهل بن زیاد الآدمی	۱۹۱۸ مرتبه از وی نقل روایت شده است که ۵۱۷ روایت در اصول و روضه دارد.	کتاب «التوحید» و «النوادر» مکتوبات اوست. ^{۸۸}
احمد بن محمد بن خالد برقی	۱۷۷۳ مرتبه، ۷۱۳ روایت در اصول و روضه دارد.	کتب فراوانی از جمله کتاب «المحاسن»، کتاب «التبلیغ والرساله»، کتاب «التراحم والتعاطف»، کتاب «التبصره»، کتاب «الرفاهیه» کتاب «الزی» کتاب «الزینه» کتاب «المراق» کتاب «المراشد» کتاب «الصیانه» کتاب «النجابه» و... از وی ثبت شده است. ^{۸۹}
الفضل بن شاذان النیسابوری	۵۸۰ مرتبه، در سه بخش الکافی که جنبه فقهی غالب است.	گفته اند وی ۱۸۰ کتاب تألیف کرده است. آنچه از این کتب گزارش شده در موضوعات مختلف کلامی تاریخی فقهی و... است. ^{۹۰}

۲-۵ مکتوبین صاحب اثر در طبقه هشتم (اساتید و مشایخ کلینی)

علی بن ابراهیم	۵۶۳۰ مرتبه در سه بخش الکافی از وی نقل روایت شده است.	کتبی از جمله کتاب «التفسیر» کتاب «الناسخ و المنسوخ» کتاب «قرب الإسناد» کتاب «الشرائع» کتاب «الحیض» کتاب «التوحید» و... از مکتوبات اوست. ^{۹۱}
محمد بن یحیی العطار	۴۸۴۲ مرتبه در سه بخش الکافی، وی در اسناد قریب ۱۴۰۰ روایت در اصول و فروع است.	وی کثیر الحدیث و دارای کتبی از جمله کتاب «مقتل الحسین علیه السلام» و «النوادر» است. ^{۹۲}

راویان فوق، افرادی بودند که اسناد پرتکرار ذکر شده را تشکیل داده‌اند.^{۹۳} گزارش این کتب که همه قبل از کلینی بوده توسط

۸۷. فهرست طوسی، ص ۶۰، ش ۷۵.

۸۸. رجال نجاشی، ص ۱۸۵، ش ۴۹۰.

۸۹. رجال نجاشی، ص ۷۶، ش ۱۸۲.

۹۰. رجال نجاشی، ص ۳۰۶، ش ۸۴۰.

۹۱. رجال نجاشی، ص ۲۶۰، ش ۶۸۰.

۹۲. رجال نجاشی، ص ۳۵۳، ش ۹۴۶.

۹۳. به جز محمد بن اسماعیل که برای وی هیچ کتابی ثبت نشده است؛ وی در ۵۷۵ سند از اسناد الکافی واقع شده و از مشایخ کلینی و شاگردان فضل بن شاذان است. همه

۵۷۵ روایت را ایشان از فضل نقل می‌کند و در واقع ناقل کتب ابن شاذان است؛ در مشیخه تهذیب (ج ۱۰، ص ۵۰) و استبصار (ج ۴، ص ۳۱۵) این سخن تأیید می‌شود؛ پس

وی نقش طریقی و رساندن کتب فضل را داشته است.

فردی چون نجاشی و شیخ که چند قرن پس از کلینی اند، به خوبی نقل از منبع مکتوب را تقویت می‌کند. به خصوص وقتی که ببینیم افرادی که واسطه نقل یا گزارش وجود این کتب برای نجاشی هستند، در اسناد الکافی اند یا اساتید و معاصران کلینی می‌باشند. از طرفی در برخی روایان تطابق موضوع روایاتشان با کتب گزارش شده از آنان، قرینه خوبی بر چرخش این کتب در دست محدثان است. پس نمی‌توان گفت نقل‌های فراوانی که از این افراد در جوامع وجود دارد، نقل شفاهی است.

نتیجه

تکرار سند در جوامع حدیثی دارای آثاری است که شناسایی روایانی که اسامی مشترک داشته و پی بردن به منبع مکتوب از آن آثار است. نقل از منبع مکتوب باعث تقویت منقولات بوده و در امر شریعت - که سزاوار دقتی دو چندان است - مورد توصیه می‌باشد. تکیه بر حافظه جز در موارد و افراد اندک، خلاف رویه عرفی است. کتاب الکافی همچون دیگر جوامع حدیثی شیعه، دارای اسنادی است که به طور کامل از تکرار بالایی برخوردار است نمونه‌های ذکر شده به همراه گزارش‌های فهرستی در معرفی ناقلین کتب، به خوبی گردش این کتب در دست صاحبان جوامع را تأیید می‌کند. مکتوبین صاحب اثر، قرینه دیگری بود تا ما را با منابع مکتوب قبل از الکافی آشنا سازد و با توجه به تاریخ حیات کلینی و وجود این کتب در آن زمان و قرائن دیگر چون فرهنگ عمومی اصحاب در نوشتن احادیث، فهرست نگاری در شیعه، صاحب کتاب بودن روایان، یکی بودن سند روایت با افراد ناقل کتاب در برخی موارد، تصریح به استفاده از کتب اصحاب در سه کتاب از کتب اربعه و...، استفاده کلینی از منابع مکتوب پیش از خود احراز می‌شود اگر چه وی تصریحی در این زمینه ندارد.

پیشنهاد‌های پژوهشی:

۱. تقویت روایات ضعیف السند با تفکیک روایان صاحب کتاب از ناقلان کتب
۲. دلالت اکتار روایت بر وجود منبع مکتوب
۳. احکام و آثار تکرار سند از نظر دانش درایه

کتاب نامه

۱. اختیار معرفه الرجال (محمد بن عمر کشی)، تلخیص: محمد بن حسن طوسی، مشهد: مؤسسه نشر دانشگاه مشهد، اول، ۱۴۰۹ ق.
۲. الإستبصار فیما اختلف من الأخبار، محمد بن حسن طوسی، تحقیق: خراسان، تهران: دارالکتب الإسلامیه، اول ۱۳۹۰ ق.
۳. اصول علم الرجال بین النظریه والتطبیق، تقریرات بحث آیت الله مسلم داوری، مؤلف: محمد علی صالح المعلم، تصحیح: حسن عبودی، قم: مؤسسه المحبین، اول، ۱۴۲۶ ق.
۴. بازسازی متون کهن حدیث شیعه، سید محمد عمادی حائری، تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، قم: دارالحدیث، اول، ۱۳۸۸ ش.
۵. التعلیقہ علی منهج المقال، وحید بهبهانی، بی تا. موجود در نرم افزار مکتبه اهل البیت.
۶. توضیح الأسناد المشکله، سید محمد جواد شبیری، قم: دارالحدیث، اول، ۱۳۸۷ ش.
۷. تهذیب الأحکام، محمد بن حسن طوسی، تحقیق: خراسان، تهران: دارالکتب الإسلامیه، چهارم، ۱۴۰۷ ق.
۸. جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، محمد حسن نجفی، تحقیق: رضا استادی، ابراهیم میانجی، تهران: مکتبه الاسلامیه، ۱۴۰۴ ق.
۹. خلاصه الاقوال، حسن بن یوسف حلی، قم: دارالذخائر، ۱۴۱۱ ق.
۱۰. دراسات فی علم الدرایه (تلخیص مقباس الهدایه مامقانی) علی اکبر غفاری صفت، محمد حسن صانعی پور، تهران: انتشارات سمت، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، دانشگاه امام صادق علیه السلام، دوم، ۱۳۸۸ ش.
۱۱. الذریعه إلی تصانیف الشیعه، آقابزرگ تهرانی، قم: اسماعیلیان و تهران: کتابخانه اسلامیه، ۱۴۰۸ ه ق.
۱۲. رجال النجاشی، احمد بن علی نجاشی، قم: مؤسسه نشر اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه قم، ششم، ۱۳۶۵ ش.
۱۳. روضه المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه، محمد تقی بن مقصود علی مجلسی، تحقیق: موسوی کرمانی، علی پناه اشتهاوردی، قم: مؤسسه فرهنگی اسلامی کوشانیور، ۱۴۰۶ ق.
۱۴. السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی (و المستطرفات)، محمد بن احمد بن ادریس، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دوم، ۱۴۱۰ ق.

۱۵. الغیبه، محمد بن حسن طوسی، قم: دار المعارف الإسلامیه، اول، ۱۴۱۱ق.
۱۶. فهرست کتب الشیعہ و أصولهم و أسماء المصنّفین و أصحاب الأصول، محمد بن حسن طوسی، نجف: مکتبه مرتضویه، بی تا.
۱۷. الفوائد الحائریه، وحید بهبهانی، تحقیق: باقری، قم: مجمع فکر اسلامی، اول، ۱۴۱۵ق.
۱۸. الکافی، محمد بن یعقوب کلینی، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چهارم، ۱۴۰۷ق.
۱۹. کتاب من لایحضره الفقیه، محمد بن علی بن بابویه (شیخ صدوق)، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دوم، ۱۴۱۳ق.
۲۰. مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول، محمد باقر بن محمد تقی مجلسی، تحقیق: سید هاشم رسولی محلاتی، تهران: دارالکتب الإسلامیه، دوم، ۱۴۰۴ق.
۲۱. مشرق الشمسین و اکسیر السعادتین، بهایی عاملی؛ قم: بصیرتی، بی تا.
۲۲. المعتبر فی شرح المختصر، جعفر بن حسن محقق حلّی، قم: مؤسسه سیدالشهداء علیه السلام، اول، ۱۴۰۷ق.
۲۳. ملاذالأخبار فی فهم تهذیب الأخبار، محمد باقر بن محمد تقی مجلسی، تحقیق: مهدی رجائی، قم: کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، اول، ۱۴۰۶ق.
۲۴. معجم رجال الحدیث، ابوالقاسم خویی، قم: مرکز نشر آثار شیعه، ۱۴۱۰ق.
۲۵. منتقى الجمان، حسن بن زین الدین، تحقیق: غفاری، قم: مؤسسه نشر اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه قم، اول، ۱۳۶۲ش.
- جزوات و مقالات:
۱. اصول الرجال، المستوى الاول، سید محمد جواد شبیری، تنظیم و نشر مؤسسه الولاء للدراسه الاسلامیه. بی تا.
 ۲. پیشینه مکتوب منابع معتبر حدیثی شیعه امامیه، حسن طارمی راد، مجموعه مقالات کنگره بین المللی کتاب و کتابخانه در تمدن اسلامی، به کوشش محمد فرخزاد، مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۷۹ش.
 ۳. روش دستیابی به منابع الکافی، محمد رضا جدیدی نژاد، مجله آیین پژوهش شماره ۱۲۳.
 ۴. کتاب حلبی: منبعی مکتوب در تالیف الکافی، احسان سرخه ای، فصلنامه علوم حدیث، سال ۱۴، ش ۱، بهار ۱۳۸۸ش.

عنوان مقاله: اسناد پرتکرار نشانی از منابع مکتوب الکافی		
نویسنده محمد قربانی مقاله شماره: ۱		
تأیید	تاریخ	مرحله
+	۹۱/۹/۱۸	اخذ موضوع
+	۹۲/۲/۲۱	تأیید پیش نویس
+	۹۲/۴/۲۵	تأیید تدوین اولیه
+	۹۲/۵/۲۹	تأیید برای نقد
-	۹۲/۱۲/۱۳	نقد نهایی
-	۹۳/۲/۱۷	
+	۹۳/۳/۷	
-	۹۳/۴/۱۶	تأیید ارسال به مجله
پس از اصلاحات، دوباره ببینم.	۹۳/۶/۳	
می خواستم تأیید کنم؛ ولی شما نباید از این اشکالات داشته باشید؛ لذا اصلاح کنید و اشکالات	۹۳/۶/۱۰	

بنده را پاک نکنید تا فقط همین موارد را مجددا بینم.		
---	--	--